

УДК 94(477) “1900/1930”

М.С. Вороніна

БІЛЬШОВИЧКИ ЧЕРНІГІВЩИНИ, ЯК ГЕНДЕРНО-МЕНТАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ З ПРАВИЛ (початок 1900-х – кінець 30-х рр.).

У статті авторка намагається висунути гіпотези щодо гендерно-ментальних причин значної фемінізації РСДРП(б) на Чернігівщині в революційні роки. А також проаналізувати, як це відбулося на вирішенні «жіночого питання» в наступні два десятиліття і на презентації жіночих маркерів у радянській регіональній історіографії.

Ключові слова: гендерно-ментальне, фемінізація, маскулінний.

В статье автор пытается выдвинуть гипотезы относительно гендерно-ментальных причин значительной феминизации РСДРП(б) на Черниговщине в революционные годы. А также проанализировать, как это отразилось на решении «женского вопроса» в последующие два десятилетия и на презентации женских маркеров в советской региональной историографии.

Ключевые слова: гендерно-ментальные, феминизация, маскулинный.

In the article the author tries to suggest hypotheses concerning gender and mental causes of considerable feminization of RSDLP(b) at Chernigov region at revolutionary years. As well as she analyses how it had an effect on solution of “female question” at the next two decades and on presentation of female marker at the Soviet regional historiography.

Key words: gender-mental, feminization, masculine.

Постановка проблеми. Аналіз актуальних досліджень. Особливість Чернігівщини унікальним чином презентована в радянській історіографії, де дослідники «не соромились» висвітлювати провідну роль жіноцтва в той чи інший період. В першу чергу це стосується регіональних розвідок з історії жовтневого перевороту, нарисів з історії місцевої партійної організації і збірників спогадів [2-4,10,13,17,21]. На сучасному етапі для більшості науковців історія Чернігівщини в 20-30-ті роки ХХ століття чомусь не є актуальною [8], більш географічно привабливим стало Лівобережжя [1, 5, 6, 9, 12, 14-16,18,19]. Проте, на жаль, є й роботи, де в назві також згадується Лівобережжя, але будь-яких даних щодо Чернігівщини знайти не можливо, приміром, переважна частина матеріалу презентує Сумщину, як це можна побачити в авторефераті О.В. Вовк, але головним недоліком досліджень є те, що більшість висновків загальноукраїнські, завдяки чому відсутня презентація колишньої Гетьманщини, не говорячи вже про особливості губерній або сучасних областей [5, 14]. Одним із не багатьох виключень можна вважати монографію С.О. Наумова з її «географічною» деталізацією матеріалу та висновків, втім для нашої тематики дана робота як решта відноситься лише побічно, бо поки що регіональних робіт із жіночої та гендерної тематики не вдалось знайти, не говорячи вже конкретно про більшовичок. **Мета статті** в першу чергу

всебічно презентувати відмінність гендерно-ментальної ситуації Чернігівщини від решти українських регіонів протягом трьох десятиліть ХХ століття, а також висунути гіпотези і спробувати їх пояснити та обґрунтувати.

Виклад основного матеріалу. Головною етнопсихологічною особливістю Чернігівщини безперечно є те, що свого часу вона була складовою легендарної Гетьманщини і в сучасній історіографії існує «штамп», що саме на Лівобережжі найкраще збереглася в «історичній пам'яті» місцевого населення історіософська ідея козацької державності з усією атрибуцією. Проте цілком можлива просто підміна понять «дух бунтарства» на національну незалежність. Традиційно в радянській історіографії було прийнято розділення досліджень за двома періодами: до-революційний і післяреволюційний. Утім об'єктом даної статті є більшовички, і вивчати їх із 1917 року, дотримуючись принципу об'єктивності, неможливо особливо в ментальному контексті, бо вкрай необхідно зрозуміти мотиви приєднання жінок до однієї із багатьох партій.

У другій половині ХІХ століття надзвичайної популярності набрала ідея жіночої освіти і особливо вищої, звісно, Чернігівщина не могла бути епіцентром, оскільки навіть для університетського Києва вирішення цього питання проходило важко і в два етапи, але й не стояла осторонь прогресивних віянь. Утім, як у перший період існування Київських вищих жіночих курсів (ВЖК) 1878 – 1889 рр., так і в

другий 1906 – 1917 рр. представниць із Чернігівської губернії було не надто багато (за даними 1913 року: Київська – 27%, Полтавська – 10%, Чернігівська – 7%, Херсонська – 6% і т.д. [11, с. 140]). І це при географічній близькості, коли більшість населених пунктів Київської губернії знаходились на більшій відстані, Чернігівщина надала майже однакову кількість дівчат із найвіддаленішим регіоном – Херсонщиною, де, до речі, з 1906 року існували Одеські ВЖК. При цьому, в мемуарах однієї з бестужевок за 1910 рік згадується про значну присутність жіноцтва Чернігівщини на ВЖ(Бестужевських)К в Санкт-Петербурзі: «З Чернігова щорічно вступало туди кілька осіб...З мого випуску [гімназії] зібралося до Петербурга шестеро осіб...»[11, с. 142]. І ця тенденція зберігалась у наступні роки: в 1915 році там навчалась і вела партійну роботу паралельно в обох містах разом із соратницею В.М.Лапіною – О.К.(С.І.) Соколовська, яка потім на межі 1917-1918 років стала першою головою губвиконкому й була обрана головою міськради [4, с. 135], тобто використовуючи сучасну термінологію – мером Чернігова та губернатором області. Деякі через неблагонадійність у 1917 році переїжджали на навчання до Петрограду, як майбутня завжінвідділу Сосницького і Корюковського повітового комітету Пелагея Ганейзер-Бондаренко [13, с. 202; 23. Спр.352. – Арк. 25]. Також дівчата з Чернігова навчались в Петербурзькому Психоневрологічному інституті, приміром у 1912 році там навчалась і брала участь у столичних марксистських гуртках майбутня командир бронепоезду славнозвісна Людмила Мокієвська-Зубок [2, с. 60-62]. Чомусь для чернігівських дівчат столиця була більш приваблива, як аргумент можна назвати її відповідний статус, однак негативних аргументів, безперечно, більше: столична дорожнеча, значна віддаленість, та й ментальне середовище, враховуючи «штамп» про українськість та козаччину. Крім того, не можна зволікати й тим загальновідомим фактом щодо чисельності в будь-яких навчальних закладах дівчат іудейського віросповідання і фактом смуги осілості, тому цілком можна припустити, що 7% – це в більшості єврейки, бо як мінімум у такому випадку вони уникали горезвісного засобу потрапити до столиці за допомогою «жовтого квитка» (так званого посвідчення проститутки). Таким чином, ми отримуємо перший фактор відмінності. Значна кількість чернігівок, як мінімум, певний відрізок свого життя провели в місті найбільшої концентрації різноманітних політичних осередків, і до того ж «в 1915 році на Бестужевських курсах утворилася більшовицька

група»[4, с. 135]. Основна частина з них не лише активні особистості, а й доволі радикальні за характером, бо одна справа – «актуальність вищої жіночої освіти» в інтелігентних колах, інша самій протистояти суспільним і родинним патріархатним стереотипам, не просто знаходити кошти, а й ще більші, ніж для навчання в Києві й т.д. Тобто в цих дівчат було найбільше шансів потрапити до більшовиків, яким не була притаманна поміркованість.

Після того як спробували проаналізувати зовнішнє спрямування чернігівської жіночої активної позиції, є сенс зосередитись на місцевих умовах. Безумовно, найбільш актуальним є питання рівня фемінізації українського політичного руху на Чернігівщині, або альтернативи для майбутніх більшовичок. У братстві тарасівців усього на Лівобережжі перебувало 5 жінок із 49 членів, як мінімум дві з них були з Чернігова: В.Дейша та Т. Шкуркіна [19, с. 8, 11], причому перша невдовзі вийшла заміж за М.Коцюбинського (який десятиліттями був одним із головних діячів національного руху саме в Чернігові, не говорячи про всеукраїнський його статус). І це загальна тенденція, коли десь половина жінок у громадських та партійних організаціях мають родинні зв'язки з чоловіками-учасниками даних осередків (сестра, дружина, донька). Приміром, коли братство «трансформувалося» в так звану Загальну українську організацію (ЗУО), то до вище згадуваних приєдналися подружжя Грінченків та Русових [19, с. 22].

Із початку 1900-их років уже можна спостерігати «чернігівську специфіку» серед перших активістів Революційної української партії (РУП) в Ніжині була К.Чайківська, і коли більшість членів була заарештована, саме вона відіграла значну роль у відновленні в 1902-1903 роках організації [19, с. 45, 49]. Тоді ж було покладено початок цілком загальноукраїнській тенденції: у керма «Вільної громади на Чернігівщині» знову з'явилися чоловіки, але як зазначає дослідник С.О.Наумов: «Взагалі жінки серед місцевого активу були представлені значно помітніше, ніж у інших організаціях: крім названих [К.Чайківська, М.Білякова, Н.Шумницька] О.Корольова, О.Наркевич та ін.» [19, с. 56-57]. Те що епіцентром політичної активності став Ніжин, а не губернський Чернігів цілком логічно. По-перше, наявність історико-філологічного інституту, як головна умова, бо саме навколо навчальних закладів могла бути максимальна концентрація, в губернії, яка не була на першому місці з концентрації про-

мисловості. По-друге, за чисельністю населення Ніжин випереджав губернський центр [10, с. 32]. По-третє, не можна зволікати віковими особливостями: бурхливо розвивається молодіжний рух, склад нових політичних організацій в основному молодіжний, що у свою чергу й обумовлює їх радикальність, а дівчата ще й більш емоційні, тому цілком міг діяти нерідко й ефект «Жанни Д'арк» або зрозуміле бажання юнаків намагатися бути краще, щоб банально подобатися. Навряд чи подібні пристрасті могли вирувати навколо М. Коцюбинського (син і донька якого через декілька років саме в юному віці стануть більшовиками) та члена Державної Думи І.Шрага – із їх культурно-просвітянськими уподобаннями. І те, що тільки в Чернігівській губернії 27 грудня 1906 року був даний дозвіл на заснування товариства «Просвіта», а пізніше ще й на дві філії у Ніжині і Козельці (але в 1911 році все зійшло нанівець [1, с. 4, 10]), можна вважати досягненням, а можна – доказом його поміркованості та «благонадійності».

Тим не менше немає відомостей про жіночу присутність на II «невідбутому» з'їзді РУП в 1904 році, що яскраво свідчить про витіснення жіноцтва, і що їх не оцінили. Із дослідження С.О.Наумова можна побачити, що в наступні роки: по-перше, в губернії найпізніше з'являються аналоги загальноросійських партій, які характеризувалися переважно молодим складом, УПСР та УСДРП, до того ж «більшість повітових організацій [останньої] до середини 1907 р. припинила своє існування», а жіноча присутність була надто мінімальна або сумнівна (приміром, О.Андрієвську та О.Камінську жандарми не лише зараховували до УПСР, а й до її керівництва в 1906-1907, проте інших підтверджень їх членства немає), по-друге, у Юнацькій спілці дівчата особливо не були помічені, по-третє, решта українських політичних партій узагалі не відрізнялись особливою активністю [19, с. 181-182, 195, 213, 244, 182; 12, с.9]. Цілком можливо, що справа або в гендерних стереотипах чоловіків у національному русі, або в уже згаданому від'їзді найбільш активної частини жіноцтва до Санкт-Петербургу, або ці два чинника взаємопов'язані. У будь-якому разі можна констатувати другий фактор – «завуальований» гендерний підхід у національному русі й прецедент із Ніжинським РУПом лише став яскравим прикладом.

У той же час РСДРП в 1906 році ввійшла до «Спілки», також можна було спостерігати співпрацю в єдиній організації російських і українських есерів [12, с.13-14]. Тобто, для тих, для кого національна самоідентифікація не стояла на виключно першому місці в такому разі

більш відповідним було членство в місцевих ПСР та РСДРП, які були без особливих проявів російського великодержавного шовінізму. Навряд чи це було наслідком прагматичної заздальгідь спланованої політики, сама атмосфера в губернії вимагала, бо це витало в повітрі, приміром: «Миргородське та Чернігівське повітові земства в 1903-1904 рр. неодноразово ухвалювали рішення про введення в народні школи української мови. Особливо почастишали такі земські ухвали в 1906р.» [6, с. 13]. Російські соціал-демократи більшовицького спрямування, як завжди продемонстрували своє вміння відчувати кон'юнктуру моменту і в українському «жіночому питанні» теж, бо не можна забувати, що Чернігівщина це також і батьківщина Олени Пчілки та її доньки Лесі Українки. І як для останньої стало вже нормою жіноча емансипація, бо її виховувала, можна сказати, одна з перших «українських феміністок», так для наступних їх землячок і національна, і гендерна свідомість стали нормою, тобто питання все ще важливі, але не пріоритетні, однак за умови, що ці «болючі місця» не будуть зневажати. І таке становище є сенс вважати за третій фактор – особлива гендерно-ментальна атмосфера, яка сформувалась на Чернігівщині на межі століть, а місцеві більшовики не надто їй опиралися.

Та опору їй не могло бути, бо Чернігівська губернія априорі не могла бути значним електоральним полем для більшовиків: найнижчий рівень розвитку важкої промисловості, найвищий рівень переселенців за межі регіону, через низький рівень агрокультури напередодні 1917 року не вистачало хліба, там, де був найвищий відсоток сільського населення [8, с. 8; 21, Т.2, с. 182]. Тому місцеві більшовики лояльно ставились до національного питання, їх програма відповідала надто популярній на той момент соціал-демократичній ідеології. Крім того, їх «партійна організація в період війни складалась з робітничої, учнівської та студентської молоді» [17, с. 32; 21, Т. 1., с. 184]. Показовими є спогади сестри Романи Вольф, щодо переїзду їх родини в 1915 році до Чернігова, що їх двоюрідна сестра «шістнадцятирічна гімназистка, була вже більшовичкою», і що революційна свідомість п'ятнадцятирічної Роми формувалась не тільки в гуртку, «а й у особистому спілкуванні з досвідченими, стійкими більшовиками-підпільниками Ю. Коцюбинським [20 років], С. Соколовською [21 рік], В. Примаковим [18 років], до речі, нараторці О.Д. Вольф також більшовичці на той момент було 18 років [13, с. 181; 2, с.

439]. Тобто в дію вступив четвертий фактор – віковий чинник: відчуття відірваності від «батьківської» родини й відсутність обтяження власною родиною.

Тому в 1916 році тільки серед рядових більшовиків можна побачити Є.В. Харченко, А. Полянську, О.Сергієвську, В.Лапіну, Е. Васютинську, С.М.(З)Зафранську (депутат першої міської Ради), М. Імшецьку, А.Свечкову, Є. Жданович, П.Непомнящу, а найбільш активними з керівництва вважались теж жінки С.І. Соколовська та Р.М.Гордон – і це за умови, що на початку 1917 року міська організація нараховувала не більше 50 осіб [21, Т. 2, с. 194-195; Т.1, с. 185; 4, с. 134]. До речі, оформлення в самостійну організацію в 1916 році відбулось за допомоги представниці Московського комітету РСДРП(б) Р.С.Землячки, та й офіційне затвердження було отримано від Київського комітету РСДРП(б) [21, Т. 1, с. 185], на чолі якого була Є.Г.(Б)Бош – наскільки ці чинники вплинули на чернігівське «гендерно-ментальне виключення» важко на сьогодні оцінити, але й абсолютно заперечувати також неможна.

Про кар'єрне зростання С.І.Соколовської уже зазначалося раніше, але це відбулось не через усвідомлення більшовиками гендерної рівності, а через гендерно-ментальну особливість Чернігівщини, бо якщо у вересні 1917 року відбуваються перевибори й до Ради, й до виконкому входить найактивніша 23-х річна більшовичка членка РСДРП(б) з 1915 року [17, с. 41], то зі встановленням радянської влади в січні 1918 року хто ще міг зайняти всі керівні посади. Після чергового встановлення радянської влади місцевої губком очолювала М.П.Бош, оскільки С.І.Соколовську призначили на керівну роботу в Одесі [4, с. 143]. Головним доказом того, що це саме чернігівська етнопсихологічна риса, є презентація фемінізації місцевої влади в радянській літературі: найбільше інформації можна знайти в регіональних студіях [4, 17], у загальноукраїнському виданні тільки в другому томі, який присвячений саме регіональним подіям [21, т. 2], але їх, скоріш за все готував той самий авторський колектив, судячи з тексту, однакових речень і т.д. А ось найвищого рівня гендерної депривації у історіографії продемонструвало славнозвісне видання Інституту Історії АН УРСР, коли в томі про Чернігівську область в тексті, присвяченому подіям 1917 року, взагалі не згадано жодного прізвища, можливо тому, що навіть просто без жіночих виглядало неправдоподібно. Щодо наступних років, то можна побачити тільки прізвища командирів військових об'єднань, у цьому плані Чернігівщині

«пощастило» – отаманш на її території не було, про командира першого на українських землях бронепоезду Л. Мокієвську-Зубок уже відмовлялись згадувати у спогадах про ці події у Катеринославі: М.І.Потапов на дев'яти сторінках розповідав про найдрібніші подробиці навіть побуту на бронепоезді, окрім жінки-командира [3, с.269-277]; але й серед видатних чернігівських червоногвардійців у вже згадуваній «Історії міст і сіл...» їй також не знайшлося місця.

Після остаточного встановлення радянської влади на Чернігівщині гендерно-ментальних особливостей не було помічено, можливо тому, що найбільш активні або отримали посади за межами губернії, або загинули. Робота в жінвідділах та її результати були доволі пересічні. Єдиний чинник, який привертає увагу – це вища жіноча освіта: «розверстка щодо прийому робітниць і селянок до Робітфаків у 1922 році» продемонструвала, що Чернігівська губернія тільки двох жінок направила й лише до Київського інституту сільського господарства, то був найнижчий показник, для порівняння, сусідня Полтавська разом із Кременчугом – 16 жінок [23. – Спр. 1555. – Арк. 23]. Також у звітах за 1923 рік про роботу губжінвідділів можна побачити відсутність серед жінорганізаторів різних рівнів осіб із вищою освітою, навіть із середньою 2 з 33 осіб [7]. У першу чергу це свідчить про «знекровлення» місцевої еліти, а можливо, про збереження переселенської традиції, бо всі столичні студентки повертались до малої батьківщини в революційний період тільки за призначенням партії.

Тим не менше, всупереч негативних тенденцій потенціал жіночої активності на Чернігівщині не зник, у тому ж звіті 1923 році зазначалось: «осередкові організатори є майже на всіх підприємствах, але в наслідок відсутності глибокої пролетарської бази та великої популярності Жінвідділу, до нього стали тягнутися обивательки і радслужбовці» [7]. Подальші жіночі студії ускладнила адміністративна реформа, через яку Чернігівщина ввійшла до складу Київської області, тому надто важко виокремити статистичні дані, тим більше, що урядова увага на початку 30-х років остаточно зосереджується на індустриальних центрах, а в цьому ракурсі цікавим був лише Конотоп, приміром, щодо чисельності дитячих садків для майбутніх робітниць важкої промисловості, завдяки чому, скоріш за все, страждали робітниця з інших галузей [22. Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1094. – Арк. 4.; Ф. Р377. – Оп. 1. – Спр.

9536. – Арк. 55], але з 1939 року це місто вже входило до новоствореної Сумської області. Тим не менше в Київській області у 1930-1932 році спостерігалось найвище зростання чисельності комсомолу в республіці [23. Спр. 3220. – Арк. 6,7; Спр. 5261. – Арк. 14], навряд чи Чернігівщина кардинально виділялась. Аналізуючи два абсолютно різні видання щодо гендерної презентації, можна чітко побачити, що гендерно врівноважені «Нариси історії Чернігівської партійної організації» відрізняються тільки до кінця 20-х років від інших праць, після цього поворотного моменту в історії країни жіночими прізвищами починає рясніти й «Історія міст і сіл УРСР», можливо тому, що у «передовиків виробництва» немає гендеру. Тим не менше місцеве жіноцтво в цих рядах безперечно домінувало: першою робітницею-стахановкою стала Г.Охріменко, буряковод Марія Сартісон стала однією з перших тисячниць (тобто вдвічі перевищила рекорд відомої на весь Союз Марії Демченко), бригада комсомолки О.Малукало встановила рекорд щодо вирощування пшениці – а це взагалі чоловіча царина, й, звісно, традиційні доярка та бригадирка тракторної бригади Марія Костюченко й т.д. [17, с. 122, 149, 155-156, 166, 168; 10, с.54-56]. Таким чином, ми знову бачимо сплеск активної жіночої діяльності в наступному поколінні, тобто, приблизно через десять років, і радянській владі вдалось його спрямувати в «мирне русло».

Висновки і перспективи подальших досліджень. У 1890-х чернігівки захопились національно-культурним напрямком і саме вони найбільше відповідали патріархатному характеру українського руху (більшість із них стали дружинами українських дячів). Покоління 1900-х років у своєму арсеналі вже мали не лише національну самоідентифікацію, але й високий рівень емансипації, тому не були сприйняті навіть у політичному українському русі. Тому й не дивно, що наступне 1910-х років, окрім вище згадуваних характеристик, виявилось і ще й більш радикальним. Роки революцій, інтервенцій, громадянської війни і т.д. знекровили й загальмували цей процес, але створили умови для кардинально іншого покоління жіноцтва. Перспектива подальших досліджень стосується в першу чергу в з'ясуванні гендерно-ментальних причин різного історіографічного статусу більшовичок-керівниць у регіональних дослідженнях радянського періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства „Прогресивна” на Лівобережній Україні у ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ Л.І. Бадєєва. – Харків, 2003. – 17 с.
2. Без них мы не победили бы. Воспоминания женщин-участниц Октябрьской революции, гражданской войны и соц. строительства. – М., Политиздат, 1975. – 447 с.
3. Боротьба за перемогу радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Держполітвидав, 1957 – 584 с.
4. Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. – Чернігів: Облвидав, 1958. – 306 с.
5. Вовк О.В. Соціокультурні процеси в українському селі Лівобережжя в умовах радянської у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 09.00.12 “Українознавство”/ О.В.Вовк. – К., 2009. – 21 с.
6. Гречка А. Б. Боротьба прогресивних сил Лівобережної України за українізацію освіти в 1900 – на початку 1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ А.Б.Гречка. – К., 2007. – 21 с.
7. Державний архів Одеської області. Ф.П.-3.– Оп. 1. – Спр. 832. – Арк.71
8. Еткіна І.І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ І.І.Еткіна. – Чернігів, 2007– 15с.
9. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ П.М.Ісаков. – К., 2001. – 21 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Чернігівська область: Інститут Історії АН УРСР, К.: головна редакція української радянської енциклопедії, 1972. – 762 с. 26-37
11. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів/ Кобченко К.А. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
12. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України у кінці ХІХ – на

- початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ О.П.Кривобок. – К., 2009. – 19 с.
13. Кризь бурю часу. Переклад з рос. /Упоряд.: М.О. Левкович (керівник групи), М.І. Бєлова, О.П.Ветко та інші; Редкол.: І.П.Донков (відп. ред.) та інші. – К.: Політвидав України, 1982. – 295 с.
  14. Лехан Л.Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ Л.Б.Лехан. – Харків, 2002. – 17 с.
  15. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918-1919 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/ А.А. Лисенко. – К., 2002. – 17 с.
  16. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/А.В.Морозова. – Харків, 2005. – 24 с.
  17. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації / [Брезкун М.Д., Ко-
ненко М.Н., Костенко та ін.]. – К.: Політвидав України, 1980. – 320 с.
  18. Наумов С. О. Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р. (на матеріалі Лівобережжя): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/С.О.Наумов. – Харків, 2007. – 42 с.
  19. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.): Монографія./ С.О.Наумов. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006. – 344 с.
  20. Павко А.І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. істор. наук: спец. 07.00.01 "Історія України"/А.І.Павко. – Донецьк, 2001. – 36 с.
  21. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні, у 2-х т. – К., «Наук. думка», 1967.
  22. Центральний Державний архів вищих органів влади України.
  23. Центральний Державний архів громадських об'єднань України. Ф. 20. – Оп.1.
-